

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN ADI ANILAN İKİ ANI PARASI

Prof. Dr. Kemal BALKAN*

Kars ilinde, Türkiye-Sovyetler Birliği arasındaki sınırı oluşturan Arpaçay'ın sağ kıyısında kurulmuş olan Ani şehrinin harabelerinde yaptığımız arkeolojik kazılarda, 1967-1968 yıllarında ortaya çıkarılan bir hamamın yıkıntıları arasında ve dolgu toprağı içinde Bizans'a, ve değişik İslâm devletlerine (Selçuklu, İlhanlı, Eyyubi, İran) ve Kakhet kralı Apsathan'a ait paralar bulunmuştur. Bu paralar arasında 1967 yılında ortaya çıkarılan ve hamamın duvar yıkıntıları arasında ele geçmiş olmaları bakımından da özellikle dikkatimizi çekmiş olan -ilk defa burada yayınladığımız- ikisi, tarihî bakımdan da önemlidir.

Tarafımızdan «Birinci Hamam» ve «İkinci Hamam» olarak adlandırılmış olan Ani'deki iki hamam yapısının kazılarla meydana çıkarılan mimarlık özelliklerini incelemiş ve Anadolu XII (1970, s. 39-57) deki yazımızda bu iki yapının Selçuklu Türk mimarlığının ürünleri olduğu kanısına varmıştık. Yazımızda bu iki hamamın yapım tarihlerinin saptanmasına da çalışılmıştır. Bu amaçla hamamların mimarlık özellikleri yanında, bunlarla ilgili olabilecek yazılı kaynaklar ve Ani'nin, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından 1064 yılında açılmasından sonra, şehirle ilgili tarihî olayların akışı da göz önünde bulundurulmuştur. Böylece toplanan bulgulara dayanarak «Birinci Hamam»ın, Ani Şeddad'lı emiri Ebû Şuca' Menûcehr (1064 - 1110) tarafından, Beyliğinin başkenti Ani'yi yeni yapılarla donattığı tarihlerde, 1080-1090 yılları arasında, «İkinci Hamam»ın ise, Ani Şeddad'lı dinastisinin 1200 yıllarında sona ermesinden önce, onikinci yüzyılın ikinci yarısı ortalarında inşa edilmiş olabilecekleri sonucuna vardık.

Söz konusu iki adet para Ani'de Birinci Hamam'ın kuzey duvarındaki eyvan'ın¹ yıkılması sonucu tabana yayılmış olan, gevşek bir harçla

*) Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Kürsüsü Öğretim Üyesi.

1) Kemal Balkan, Anadolu XII, 1970, S. 43'teki Hamam planına bkz.

tutturulmuş taşlar² arasında bulunmuştur. Paraların bu şartlar altında keşfedilmiş olması, bunların, hamamın inşası sırasında harcın içine bilinçli olarak karıştırılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Yukarıda sözü edilen diğer paralar ise, ya hamamı dolduran döküntü toprağı içinde, yahut ta hamamın dışında, özellikle kuzey cephesi boyunca uzanan merdivenli yolda³ ve hamama komşu olan binaların içinde, üstten tabana doğru değişik derinliklerde bulunmuşlardır.

Burada yayınladığımız iki aded para, iki yüzündeki yazıların okunmasından⁴ sonra tarihî yönden ve özellikle hamamın tarihlenmesi bakımından önem kazanmıştır.

Paraların ölçüleri, ağırlıkları, biçimleri ve yazıları :

No. 1 (Res. 1-2): 21,5 x 11 x 2 mm; 2,58 Gr.

Oval denebilecek bir biçim gösteren paranın önyüzü yukarı uca doğru hafif bir boğumdan sonra daralmakta, alt kısmı ise oldukça düzgün, daha geniş ve çok daha uzundur. Buna göre paranın dairevî bir biçimde olmasına pek önem verilmediği kanısı uyanmaktadır. Bu biçim, çevre yazılarının da para yüzeyine tam olarak basılmasını önlemiştir. Bununla beraber Selçuklu paralarında kesim sırasında çevre yazılarının tam olarak basılmadığı başkaca da görülmektedir.⁵

Önyüzde ortada kabartma irice noktalarla oluşturulan daire gibi bir alanda Menûçehr'in adı noktasız ve daha ziyade kûfî'yi andıran bir nesih yazı ile iki satır halinde kabartma olarak yazılmıştır (Res. 1):

Menû- çehr

Önyüzündeki çevre yazısından belirsiz bazı izler korunmuştur.

Arka yüzde ortada noktalarla belirlenen daire içinde Melikşah adı da

2) Anadolu XII, S. 45 v.d.

3) Anadolu XII, S. 43'teki Hamam planında 8 numaralı kısım.

4) Paraların temizlenerek anlaşılır hale getirilmesi, okunması, İstanbul Arkeoloji Müzesi nümizmatları olan meslekdaşlarımız Sayın Cevriye Artuk ve Sayın İbrahim Artuk'un özel ilgi ve çabalarıyla mümkün olmuştur. Meslekdaşlarımız bana bu paralarla ilgili her türlü bilgiyi de lütfetmişlerdir. Kendilerine teşekkürler borçluyum.

5) Krş. Coşkun Alptekin, «Selçuklu Paraları», Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971; Levha I v.d.

kabartma, noktasız ve kûfî'yi andıran bir nesih yazı ile iki satır olarak yazılmıştır (Res. 2):

Melik- şâh

Burada ve iki numaralı parada Melikşah adının ilk bölümünü oluşturan Melik-deki **lam** harfi yazılmış, veya, daha büyük ihtimalle, **kef** harfinin başındaki dikey yazılmadan bırakılmıştır. Melikşah'ın kestirdiği diğer paralarda onun adı beklendiği gibi **lam** ve **kef** belirtilerek yazılmıştır.⁶

Bu yüzde silik olan ve tam basılmamış çevre yazısında belki de **'Al-sultân**.....ın izleri görülebilir.

No. 2 (Res. 3-4): 23 x 0,8 mm; 2,40 Gr.

Paranın her iki yüzünde silik yerler vardır; bazı kısımları ise paslanarak bozulmuştur. Oldukça düzgün bir daire biçiminde ise de kenarında bir çıkıntı bulunmaktadır. Bunun bir kesim hatası olması mümkündür.

Önyüzde ortada, kabartma noktalarla belirlenmiş bir daire içinde, 1 numaralı parada olduğu gibi, noktasız kûfî'yi andıran nesih yazı ile **Menûçehr** adı iki satır olarak yazılmıştır (Res. 3):

Menû- cehr

Bu yüzdeki çevre yazısından yalnız belirsiz izler korunmuştur. Paranın bu yüzü, özellikle sol tarafı iyice silinmiştir.

Bu paranın arka yüzünde gene kabartma noktalarla oluşturulmuş daire içinde Melikşah adı bir hayli sola basılmıştır. Burada da isim, noktasız kûfî'yi andıran nesih yazı ile, iki satır halindedir (Res. 4):

Melik- şâh

Bu yüzdeki çevre yazısı daha iyi korunmuştur. Burada da belki..... **'Al-sultân 'al-mu'azzam**..... izleri farkedilebilir.

Resimlerinde açıkça belli olduğu üzere paraların yazılarında görülen duktus da birbirinden farklıdır. Bunların basılmasında iki ayrı kalıp kullanılmıştır.

6) Coşkun Alptekin, a.g.e. S. 484-500; No. 82-114.

Ani'de Menûcehr zamanından kalmış yazılı belgeler:

Anadolu'nun girişinde bulunan ve Bizans'ın müstahkem bir kalesi olan Ani'nin güçlü surları Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından hücumla aşılarak şehrin açılmasından ve buradaki Bizans idaresinin sona erdirilmesinden sonra, Ani ve çevresinin idaresi Dubayl (Divin) Şeddad'lı Emirî Abu'l-Asvâr (Ebus-Suvâr)in oğlu Menûcehr (Minûcihr)'e verildi.⁷ Şehri hemen imara başlıyan, birçok askerî ve sivil mimarlık eserleri ile de süsleyen Menûcehr'den zamanımıza iki kitabe kalmıştır. Bunlardan biri, Ani'de Orta Kapı'nın batısındaki burcun kuzey doğuya bakan yüzünde görülen dört satırlık kûfi yazılı kitabedir.⁸ Bunda Menûcehr'in ünvanları ve babasının adı geçmekte ise de bir tarih bulunmamaktadır.

Ani'de Menûcehr zamanından kalan kitabelerden ikincisi, sekizgen minaresi (Boz Minare) 1890 yılında yıkılmış bulunan, bugün de bu minarenin iri parçaları yerinde duran ve temelleri iyi durumda korunmuş olan Cami'deki bir satırlık kûfi yazılı kitabedir.⁹ Cami yıkıldığında dağılan bu kitabeden bugüne kalan bazı parçalar tarafımızdan Kars Müzesine teslim edilmiştir. Menûcehr'in bağlı olduğu Büyük Selçuklu Sultanının adı, söz konusu bir satırlık kitabenin sonuna doğru kırılmıştır. Kitabede kırık yerden önceki kısımda Menûcehr'in bağlı olduğu Selçuklu Sultanının şu ünvanları sıralanmıştır: 'al-sultân 'al-mu'azzam şahansâh 'al r'â' [.....].¹⁰

Menûcehr'i Ani emîrliğine atayan Sultan Alp Arslan'dan kalmış pa-

7) Bu konuda etraflı araştırma ve literatür için bk. F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, 1955, S. 331-342, 358 v.d.; F. Kırzioğlu, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, 1970, S. 133. Ayrıca: M. H. Yinanç, Anadolu'nun Fethi, 1944, S. 58 - 59; E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Fikret İşıltan tercümesi), 1970, S. 186 «Şehirde (Ani'de) kuvvetli bir garnizon ile bir emîr bırakıldı. Gürcü kiralı ile bir sulh anlaşması yapıldıktan sonra Alp Arslan İsfahan'a geri döndü»; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 1965, S. 105. M. Altay Köymen, Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan, 1968, S. 101 v.d.

8) F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, S. 363; aynı yazar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, S. 134; Res. 11.

9) F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, S. 363 v.d. Bu kitabenin oldukça silik bir fotoğrafı W. Bartold tarafından Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, I, İstanbul, 1931, S. 136'daki «İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet» adlı makale ile birlikte yayımlanmıştır. Bu kitabe ile ilgili literatür için bu makaleye bkz; ayrıca, aynı kitabeyi ve daha iyi bir resmini F. Kırzioğlu, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, S. 135, ve Res. 12'de de yayımlamıştır.

10) Tamamlama için krş. F. Kırzioğlu, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, S. 135.

ralarda onun **şahanşâh 'al-'azam** unvanını taşıdığı bilinmektedir.¹¹ Bu ünvan Melikşah zamanından kalmış paralarda görülmemektedir.¹² Ancak Melikşah'ın da **Sultân 'al-'azam** olarak anıldığı anlaşılmaktadır.¹³ Söz konusu camî kitabesinde adı kırılmış Selçuklu Sultanı'nın Alp Arslan olması büyük ihtimalle kabul edilebilir. Bu görüşümüzü, Alp Arslan'ın zaptettiği şehirlerde mescidler ve camiler yaptırması,¹⁴ kiliseleri mescid haline dön-dürmesi de güçlendirmektedir. Ani'nin açılmasını izleyen ilk günlerde Ka-tedral'in camî'e çevrildiği, Sultan ve gazilerinin ilk cuma namazını Ani'de bu camî'de kıldıkları (20 Ağustos 1064) bilinmektedir.¹⁵ Bu bakımdan bir-çok kilisenin bulunduğu Ani gibi bir şehirde, Türklerin eline geçmesinden sonra Sultanın hemen bir camî inşa edilmesini emretmiş olması pek muh-temeldir. Bu binanın Alp Arslan'ın sağlığında bitirilmiş olması da çok do-ğaldır. Selçuklular idaresinde Anadolu'da inşa edilmiş bu ilk camî'in te-melleri, minaresinin kalıntıları ve çevresi özel bir ilgi ile incelenmeli ve korunmalıdır.

Menûcehr zamanından kalmış yazılı kaynaklara, Ani'de Birinci Ha-mam'ın duvar yıkıntıları arasında bulunmuş olan iki aded parayı da kat-mamız gerekir,

Paralarda adları geçen Menûcehr ve Melikşah'ın kimlikleri; Anadolu'da basılan ilk Türk paraları:

İki kimseyi aynı belgede anarak dikkate değer bir synchronisme ör-neği de veren bu paralarda önyüzde adı geçen Menûcehr, şüphesiz, Alp Arslan tarafından Ani emirliğine atanan Menûcehr'dir. Paraların arkayü-zünde okuduğumuz Melikşah da, Alp Arslan'ın oğlu olup kendisinden son-

11) Coşkun Alptekin, a.g.e. S. 473 No. 61, S. 474 No. 63, S. 477 No. 69.

12) Krş. Coşkun Alptekin, a.g.e. S. 484-500, No. 82-114.

13)Bk. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1953, S. 143, 152.

14) Alp Arslan, Ani ve Kars'ı almadan önce Ani Thema'sının kuzeyindeki Şamşilde ve Lore bölgelerini ele geçirdi. Bu yerlerin halkı İslâmiyeti kabul edince Sultan buralardaki kiliseleri yıktırarak yerlerine mescidler (Kırzioğlu, Selçuklu Tarihi Araştırmaları, II, S. 130 v.d.) ve 1068 yılında, Gürcüler'in eline geçmiş olan Tiflis'i kurtardıktan sonra orada bir camî inşa ettirmiştir (Osman Turan, a.g.e. S. 113; Kırzioğlu, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971. S. 379). M. A. Köymen, «Anadolunun Fethi Malazgirt Meydan Muharebesi» (Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan), 1968, S. 101.

15) F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, S. 343.

ra Büyük Selçuklu Sultanı olan Melikşah'tan başkası olamaz. Ani'de bir Selçuklu çağı hamamında, tarafımızdan Birinci Hamam olarak adlandırılan binada, kazı sonucunda meydana çıkarılan söz konusu iki aded paranın, Ani şehrinde Menûcehr'in emîrliği süresinde basıldığından herhalde şüphe edilmemelidir. Ani'de adına para basılacak derecede tarihî bir önem taşıyan başka bir Menûcehr bilinmemektedir. Tarih, bu isimleri taşıyan kişileri, adları aynı paranın birer yüzüne basılacak önemde tarihî şahsiyetler olarak, Melikşah'ın Büyük Selçuklu Sultanı bulunduğu, Menûcehr'in de Ani şehrinde onun emîri olarak görüldüğü dönemden başka bir dönemde bir araya getirmiş değildir. Bu iki Ani parasındaki Melikşah adı, Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un ölümünden (1104) sonra, Menûcehr'in Ani'de emîrliğini sürdürdüğü sırada, Selçuklu İmparatorluğu tahtında ancak bir yıl kadar kalabilmiş olan (Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın torunu) genç Melikşah'ın adı ile bir tutulmamalıdır. Aşağıda değinildiği üzere bu tarihte (1104) Ani emîri Menûcehr, Berkyaruk ile taht kavgasına tutuşmuş olan Gence emîri Muhammet Tapar tarafında bulunuyordu.

Bilindiği üzere Selçuklular devrinde melikler, emîrler, Selçuklu Sultanına bağlı hükümdarlar, ancak Büyük Sultan'ın izni ile adlarına para bastırabilmişlerdir.¹⁶ Bu paralarda Selçuklu Sultanının adının anılması da gerekli idi. Bu bakımdan, Ani'de Birinci Hamamda ortaya çıkarılmış olan paraların, Menûcehr tarafından, ancak Büyük Sultan Melikşah'ın izni ile bastırıldığı şüphesizdir. Bu paralar Selçuklu Devletinde para basmada geçerli geleneklere uygun biçimde basılmıştır. Ani'de sürdürülecek kazılarda aynı devirden başka paraların ele geçmesi de beklenmelidir.

Şimdiki bilgilerimize göre, söz konusu iki aded paranın, Büyük Selçuklu İmparatorluğu idaresinde Anadolu'da basılan ilk Türk paraları olduğu kabul edilebilir. Biçimleri ve belki lejandları bakımından da sade oluşları Ani'de para basmadaki ilk tercübeye işaret etse gerektir.

Paraların Ani'deki Birinci Hamam'ın tarihlenmesine yararı:

Yukarıda değinildiği üzere, Birinci Hamam'da bulunan iki Ani parasının, hamam eyvanının taşları arasına atılarak harç içine, herhalde, bilinçli olarak karıştırılmış olmaları, Birinci Hamamın yapımı tarihi bakımından sağlam bir kanıt oluşturmaktadır. Buna dayanarak İkinci Hamam'ın tarihlenmesi de aynı derecede sağlam bir kanıt dayanmış olacaktır.

16) İ. Kafesoğlu, a.g.e. S. 153; Coşkun Alptekin, a.g.e. S. 437, 439, 440.

Birinci Hamam'ın 1080-1090 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği hakkında birtakım gözlemlerle vardığımız sonuç, şimdi bu paralarda Menûcehr ve Melikşah'ın bir arada anılmasıyla de açık bir biçimde doğrulanmıştır. Buna göre bu hamamın Melikşah'ın Sultanlığı devrinde, 1072-1092 tarihleri arasında inşa edildiği, bu paralar yoluyla kesinlik kazanmış olmaktadır. Başka bir deyimle Melikşah'ın ölüm tarihi olan 1092 yılı, Birinci Hamamın yapım tarihi için bir *terminus ante quem* olarak alınmalıdır.

Menûcehr'in Sultan Melikşah zamanında ve ondan sonraki dönemde Selçuklu Devleti ile olan ilişkisi :

Ani'li Samuel'in kronolojisine göre Menûcehr'in 1110 yılında öldüğü anlaşılmaktadır.¹⁷ Onun kırkaltı yıl kadar sürmüş olan emîrlik devresi içine Alp Arslan'ın bir kısım hükümdarlık yılları ile Melikşah'ın 20 yıllık Sultanlığı (1072-1092) da girmektedir. Menûcehr bu süre içinde Selçuklu İmparatorluğuna tam anlamıyla bağlı bir emîr olarak görev yapmıştır. Onun zamanında basılmış olan paralarda Melikşah'ın adının anılmış olması bu bağlılığın belirgin bir kanıtı olarak alınmalıdır.

1076-1086 yılları arasında Kafkasya bölgesinde cereyan etmiş olan askerî hareketler, Sultan Melikşah'ın bu bölgede kurulmuş olan Selçuklu egemenliğinin sarsılmasına asla tahammül etmediğini gösterdiği gibi, Menûcehr'in Ani'deki emîrliğini de ancak Sultanın koruması ile sürdürebildiğini açıkça ortaya koymaktadır. İyi bilindiği üzere, Gürcü kralı Georgi'nin 1076'dan sonra Kars'ı, Aphazia'nın merkezi Anapa'yı Selçuklulardan geri almış olması ve eski Ani Kralı Gagik'in yeniden tahta çıkma girişiminde bulunması üzerine Melikşah 1078-1079'da, kendi komutası altındaki bir ordu ile Gürcistan'a girerek elden çıkan yerleri yeniden almıştır; ancak 1080'de Kars, Erzurum ve Oltu tekrar işgal edilince, Sultan bu bölgeye gönderdiği bir ordu ile bu şehirleri yeniden ele geçirmiş, burada Selçuklu egemenliğini yeniden kurmuştur. 1086 yılında Sultan Melikşah kendi komutasında büyük bir ordu ile Kafkasya'da, Karadeniz'e kadar ilerleyerek bu geniş bölgede Selçuklu egemenliğine baş kaldıracak güçleri yeniden yok etmiş, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki geniş kıta Selçuklu egemenliği altına alınmıştır.¹⁸ Büyük zaferlerle dolu olan bu se-

17) B. Brosset, *Colléctions d'historiens arméniens*, St. Petersburg, 1864 - 1867, II S. 456-457; F. Kırzoğlu, *Kars Tarihi*, S. 360.

18) Çamiçyan, *Ermeni Tarihi (Ermenice)*, 1785, III, S. 11; E. de Muralt, *Essai de chronographie Byzantine*, I, 1871, S. 59; İ. Kafesoğlu, a.g.e. S. 116.

ferden sonra huzura kabul edilen Menûçeher eski yerinde, yani Ani emîrliğinde bırakılmıştır.¹⁹ Bu zaferi izleyen yıllarda, Ani Ermeni patrik'i Bar-segh (Basil)in Ermeni patrikliği işini düzene koymak ve vergilerle ilgili dilekte bulunmak üzere İsfahan'da Sultan Melikşah'ı ziyareti ve bu görüşme sonucunda Sultan'ın Ermeni katolikos'luğunun tek elde kalmasını kabul etmesi (1090),²⁰ Melikşah'ın Ani şehri ve çevresinin idaresi ile son yıllarına kadar ilgilendiğinin, bu konuda karar yetkisinde olan tek kişinin kendisi olduğunun, başka bir deyişle bu toprakları vazgeçilmez surette kendi ülkesi saydığıının çok açık bir başka kanıtıdır. Sultan'ın bu şekilde davranışı, Ani'de basılmış olan paraların, Anadolu'da kesilen ilk Selçuklu Türk paraları olduğu düşüncesine de kesinlik kazandırmaktadır.

Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonra yerine geçerek Selçuklu Sultanı olan oğlu Berkjaruk ile, diğer oğlu Gence emiri Muhammet Tapar arasında başlayan taht kavgasında Menûçeher, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun batı bölgesi idarecilerinin yaptığı gibi, Muhammet Tapar tarafını tutmuştur (1103).²¹ Berkjaruk'un ölümünden (1104) sonra yerine geçen oğlu Melikşah ise amcası Muhammet Tapar'a ancak bir yıl dayanabilmiştir. 1105 yılında Muhammet Tapar Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtının tek sahibi olmuştur.²² Menûçeher ölümüne kadar (1110) Selçuklu Sultanına bağlı kalmak suretiyle emîrliğini sürdürmüştür. Menûçeher'in kardeşler arasındaki taht mücadelesinde, belki de coğrafî şartların da gerektirdiği üzere, Muhammet Tapar tarafını tutmuş olması Ani'de Şeddad'lı dinastisinin lehinde olmuştur.(*).

19) İ. Kafesoğlu, a.g.e. S. 117 ve altnot 19; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, S. 365.

20) İ. Kafesoğlu, a.g.e. S. 117.

21) Osman Turan, a.g.e. S. 167.

22) Bu konuda literatür için bk. Osman Turan, a.g.e. S. 167.

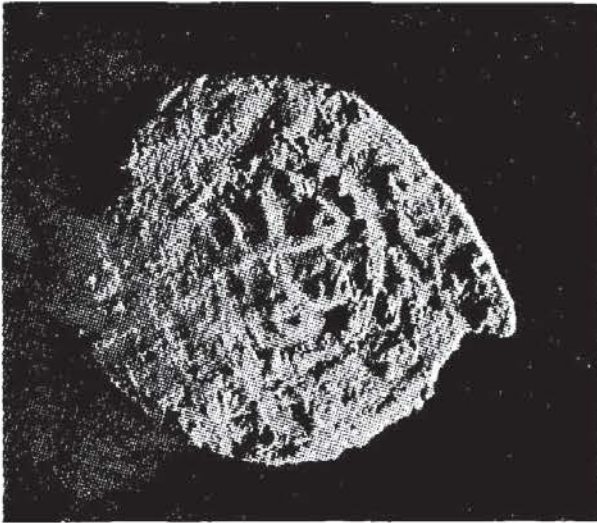
*) Basım evinde transkripsiyon harf ve işaretleri bulunmadığından, yazımın gerekli yerlerinde normal Türk harfleri kullanılmıştır.

Res. 1, önyüz

Res. 2, arkayüz

Res. 3, arkayüz

Res. 4, önyüz